

ФІЛОЛОГІЧНІ СТУДІЇ**Навчання української мови
в старшій школі: реалії та перспективи****Зінаїда БАКУМ,**

доктор педагогічних наук, професор кафедри української мови

Одним із провідних напрямів професійного становлення та інтелектуально-культурного розвитку особистості в умовах сьогодення є впровадження диференційованого навчання, що забезпечує виконання Закону України «Про освіту», Державної національної програми «Освіта» («Україна XXI століття»), положень Національної доктрини розвитку освіти і Державних стандартів мовної освіти. Диференційований підхід уможливорює створення підґрунтя для вдосконалення змісту навчання, ефективної підготовки випускників школи до засвоєння в подальшому програми вищих навчальних закладів, забезпечує опанування знань із предметів, обраних школярами як провідних в їхній майбутній професійній діяльності, на поглибленому рівні.

В Україні з'являється все більше навчальних закладів, які обирають головною спеціалізацією поглиблене вивчення української мови, що формує готовність випускника школи до комунікації в повсякденному житті. Окрім того, такі школи є експериментальними майданчиками для апробації ефективних форм і методів навчання й виховання, дають змогу підтримувати і розвивати пізнавальні інтереси випускників, стимулювати їхнє професійне самовизначення.

Зміст поглибленого рівня навчання української мови має свої особливості й передбачає засвоєння знань старшокласників про лінгвістику як науку, мову як багатофункційну систему, усвідомлення ними взаємозв'язків основних одиниць і рівнів мови, опанування мовних норм та мовленнєвої поведінки в різноманітних сферах спілкування, розуміння функційно-стилістичної системи мови. До того ж на поглибленому рівні забезпечується оволодіння учнями такими вміннями і навичками, як аналіз, зіставлення, класифікація мовних явищ і фактів з урахуванням їхніх різноманітних інтерпретацій; історичний аналіз мовних явищ; оцінювання мовних фактів із позицій нормативності, відповідності ситуації спілкування; розмежування варіантів норм та мовленнєвих порушень. І нарешті, поглиблений рівень сприяє застосуванню здобутих учнями знань і вмінь у власній мовленнєвій практиці, зокрема в професійно орієнтованій сфері навчання.

Як засіб пізнання українська мова забезпечує розвиток інтелектуальних і творчих здібностей учня, розвиває мислення, пам'ять, удосконалює навички самостійної навчальної діяльності, самоосвіти й самореалізації.

Аналіз наукових джерел із психології, дидактики, лінгвістики, психолінгвістики, лінгводидактики засвідчує, що в теорії та практиці навчання української мови накопичено певний досвід, який може стати основою модернізації професійного спрямування:

– визначено наукові засади в навчально-виховному процесі закладів нового типу (О.Біляєв, О.Глазова, О.Горошкіна, В.Горяний, Т.Донченко, С.Караман, М.Пентиліук, М.Плющ, Л.Скуратівський, В.Тихоша та ін.);

– з'ясовано психологічні основи навчання мови (Д.Богоявленський, Л.Божович, Л.Виготський, І.Зимня, Н.Жинкін, Г.Костюк, О.Леонтьєв, Л.Проколієнко, І.Синиця та ін.);

– здобуто теоретичні і практичні знання щодо навчання окремих аспектів мови в середніх освітніх закладах (М.Вашуленко, С.Дорошенко, С.Караман, В.Масальський, Л.Мацько, А.Медушевський, Г.Передрій, Л.Симоненкова, Н.Тоцька, І.Хом'як, С.Чавдаров, Н.Шкуратяна, І.Ющук та ін.);

– досліджено різні види мовленнєвої діяльності (Є.Голобородько, Н.Голуб, Н.Дика, В.Капінос, Л.Паламар, Л.Мацько, В.Мельничайко, Г.Михайловська, А.Нікітіна, Е.Палихата, Т.Симоненко, М.Стельмахович, Г.Шелехова та ін.).

Звичайно, є певні досягнення і в сфері практичних рекомендацій щодо вивчення мовного матеріалу – від окремих лінгвістичних фактів до мовних підсистем. Видано серію підручників, навчальних посібників для поглибленого вивчення української мови, довідників, словників, однак не всі порушені дослідниками актуальні проблеми знайшли в них відображення. Так, наприклад, досі не створено

єдиної системи понять, термінів, які повинні розглядатися на поглибленому рівні навчання мови, немає розробок з вивчення розділів (рівнів, ярусів) мови в тісному взаємозв'язку, не визначено роль фонетики, морфології, синтаксису у процесі комунікації (наприклад, значення семантичної природи інтонації в мовленні), не розроблено технологій упровадження інновацій у процес навчання тощо. Недостатнє теоретичне осмислення окреслених проблем методичною наукою, безперечно, ускладнює і затримує вирішення практичних завдань.

Провідною на завершальному етапі шкільного навчання психологи вважають навчально-професійну діяльність (Б.Бадмаєв, О.Рудомьоткіна). Старшокласник навчається не лише заради самого навчання, а для чогось більш значущого в майбутньому, що повністю виявиться у студентському віці. Сучасні випускники, на думку Б.Бадмаєва, добре усвідомлюють, що «у час ринкових відносин необхідно бути потрібним на ринку праці, коли не достатньо мати формальний документ про середню освіту. Нині потрібно виявити власні здібності, здатність працювати і чогось швидко навчитися, проілюструвати інтелектуальні та моральні якості» [2, с. 53]. Саме тут і відкривається можливість для мобілізації психологічних ресурсів – створення тієї мотивації навчальної діяльності, яка органічно пов'язувала б нинішнє навчання школяра з його майбутньою професією.

Психологи доводять, що особистістю людина не народжується, а стає, проходячи відповідні стадії розвитку: кожен вік – якісно особливий період, що характеризується значною кількістю змін, які разом становлять своєрідність структури особистості дитини на певному етапі її розвитку (І.Кон, А.Петровський).

С.Караман, розробляючи зміст і технологію навчання гімназійного курсу української (рідної) мови, робить суттєве зауваження: «У гімназійних класах можуть навчатися лише **здібні** учні» [5, с. 41], наділені **спеціальними здібностями**, що передбачають «успіхи людини у специфічних видах діяльності, для здійснення яких необхідні особливі задатки та їхній розвиток» [6, с. 537]. До спеціальних належать **мовні** здібності з такими складовими: інтелектуальний компонент (володіння логіко-граматичними операціями, відчуття образності); мовний (здатність сприймати семантику мовних одиниць, лексичне і граматичне значення); мовленнєвий (уміння будувати зв'язні висловлювання, використовувати тропи, стилістичні фігури, володіння засобами інтонаційної виразності усного мовлення) [1].

Окрім того, у процесі навчання мови необхідно звертати увагу на розвиток **теоретичних** (схильність людини до абстрактно-теоретичних роздумів), **практичних** (уміння виконувати конкретні практичні дії), **навчальних** (визначають успіх навчання) та **творчих** (визначають можливість відкриттів) здібностей. На думку А.Маклакова, їх урахування і певне поєднання визначає «рівень **розвитку здібностей** конкретної людини» [6, с. 538].

З огляду на зазначене, в теорії і практиці навчання української мови виокремлюють **мовну (лінгвістичну), мовленнєву, комунікативну, культуроснавчу** компетенції (О.Бистрова, А.Богуш, Н.Гез, О.Горошкіна, М.Пентиліук, Г.Шелехова), що сприяє більш точному, повному і водночас конкретному визначенню мети навчання мови в школі, моделюванню конкретного уроку, розробленню критеріїв та рівнів засвоєння матеріалу, оволодінню мовою, визначенню змісту предмета «Українська мова».

Окрім того, враховуючи сучасні потреби мовної освіти, виділяють і обґрунтовують такі поняття, як «функції мови», «мовленнєва діяльність», «літературна мова та її норми», «особливості усного і писемного мовлення», що скеровує «на ґрунтовне вивчення рідної мови, створює великі можливості для розвитку мислення і мовлення учнів» [7, с. 12].

Нині активно розробляються підходи (основні стратегічні напрями, що охоплюють усі компоненти системи навчання: його мету, завдання і зміст, шляхи і способи їх досягнення, діяльність учителя й учня, технології навчання, критерії ефективності навчального процесу, систему контролю), які доцільно реалізовувати на поглибленому рівні:

1) особистісно орієнтований (І.Бех, С.Гончаренко, В.Давидов, С.Рубінштейн, О.Савченко, І.Якиманська);

2) компетентнісний (О.Бистрова, О.Овчарук, М.Пентиліук, О.Пометун, О.Савченко, С.Трубачова, А.Хуторської);

3) системний, або системно-лінгвістичний (О.Горошкіна, С.Караман, Л.Скуратівський);

4) комунікативно-діяльнісний (О.Біляєв, М.Вашуленко, Є.Голобородько, Н.Голуб, Т.Донченко, Т.Ладиженська, Л.Мацько, В.Мельничайко, Г.Михайловська, О.Хорошковська, Г.Шелехова);

5) етнокультурологічний (В.Мельничайко, Г.Онкович, М.Стельмахович);

6) проблемний (С.Караман, Л.Скуратівський, М.Степаненко, М.Шкільник);

7) функційно-стилістичний (Н.Бабич, І.Кучеренко, Л.Мацько, М.Пентиліук).

Підхід як напрям у навчанні характеризують ті чи інші **принципи**, що зумовлюють пріоритетні особливості навчального процесу, детермінують його зміст, уможливають доцільний вибір методів і прийомів навчання. Підходи відрізняються один від одного не так різноманітним набором принципів, як реалізацією в певній системі навчання. Тому вагомим чинником ефективності методичної системи є правильно визначені принципи, частина з яких, на жаль, для вчителів-практиків, як констатує О.Горошкіна, нині поки що «залишається декларацією, але такою, що чекає наповнення». Окрім того, «творчі педагоги добре розуміють цінність таких підходів до навчання рідної мови й активно впроваджують їх у практику» [3, с. 82].

За науково-методичну основу на поглибленому рівні навчання української мови доцільно взяти сучасну теорію принципів засвоєння рідної

мови, що забезпечує процес формування мовної, мовленнєвої, комунікативної і соціокультурної компетенції учнів, запропоновану М.Пентилюк. Дослідниця виокремлює **загальнодидактичні** принципи навчання української мови (**традиційні**: науковість, систематичність, послідовність, наступність, перспективність, зв'язок теорії з практикою, наочність, доступність, зв'язок навчання з вихованням; **сучасні**: гуманізація, гуманітаризація, єдність національного й загальнолюдського, розвивальний характер навчання, співтворчість, індивідуалізація і диференціація, оптимізація) та **лінгводидактичні (загальнометодичні)**: взаємозалежність мови і мислення, екстралінгвістичний, функційний, міжпредметний та внутрішньопредметний зв'язки, зв'язок навчання двох (кількох) мов, нормативно-стилістичний, історичний, взаємозалежність усного і писемного мовлення; **специфічні (рівневі)**: зв'язок вивчення мови з мовленнєвою діяльністю, вивчення мови на синтаксичній основі, зв'язок навчання пунктуації та виразного читання, зіставлення звуків і букв, лексико-синтаксичний, структурно-семантичний, структурно-словотвірний, парадигматичний, інтонаційний) [8, с. 47].

Не менш гострою нині є потреба в переорієнтації на застосування адекватних до поставленої мети **методів навчання**. Найбільш продуктивна основа аналізу методів в умовах диференціації – лінгводидактична концепція, згідно з якою метод – це об'єднана в одне ціле діяльність учителя й учнів, спрямована на засвоєння мовних знань, умінь і навичок, на організацію пізнавальної діяльності.

У сучасній методичній науці обстоюється думка про те, що успішному формуванню в учнів досвіду творчої діяльності сприяють методи навчання, які характеризуються практичною спрямованістю на основі розроблених підходів до визначення складності творчих завдань, їхньої систематизації, здатністю оптимально поєднуватися, забезпеченням необхідних педагогічних умов для їх реалізації [7, с. 13]. Отже, нині активізувалися пошуки в царині інтерактивних методів навчання, що тлумачаться як способи діалогічної взаємодії суб'єктів навчання (учіння), спрямовані на осмислення діалогу, його інтра-, інтра-, метасуб'єктні плани [4, с. 32].

Наукові доробки О.Савченко, О.Пометун, Г.Сиротенка, О.Горошкіної, С.Карамана, вивчення й аналіз передового педагогічного досвіду дають підстави стверджувати, що такі методи сприяють формуванню навичок і вмінь, як предметних, так і загальнонавчальних, вихованню життєвих цінностей, створенню атмосфери співпраці, розвитку комунікативних якостей. Сутність інтерактивних методів полягає в тому, що навчальний процес організується на основі активної взаємодії всього класу. Учні і вчителі стають рівноправними суб'єктами навчання.

Сьогодні є чимало класифікацій запропонованих методів. М.Скрипник розглядає такі: **інформаційні**

(«Моє ім'я», «Хвилина мого життя», «Іменні жетони», «Мандруємо разом»); **пізнавальні** («Від А до Я», «Ділова гра», «Імітаційна модель», «Мозкова атака»); **мотиваційні** («Мої очікування», «Лист до самого себе», «Самооцінка», «Інтерв'ю») та **регулятивні** («Виробімо правила», «Рахуймо разом»). Г.Сиротенко звертає увагу на те, що в основі інтерактивного методу – принцип особистісно орієнтованого навчання, безпосередня участь кожного учасника навчального заняття у пошуку шляхів і засобів розв'язання проблем. Науковець запропонував метод мозкового штурму, в основі якого – методи прогнозування, відсіювання, узагальнення ідей тощо [9, с. 13–20].

У практиці навчання мови словесники все частіше застосовують такі інтерактивні методи: 1) «Грунування», або «Асоціативний куц» (встановлення асоціативних зв'язків між окремими поняттями для узагальнення теоретичного матеріалу); 2) «Бесіда за Сократом» (учні ставлять проблемні запитання і самостійно відшуковують відповіді на них); 3) метод прогнозування, або заперечення (за дидактичним матеріалом підтвердження чи спростування гіпотези, формулювання теми уроку); 4) «Мікрофон», «Коло ідей» (вільне накопичення ідей з певної теми, їх критичне осмислення) тощо.

У сучасній дидактиці, в окремих методичних працях популярності набуває термін «інноваційні навчальні технології», які у практиці навчання прийнято називати **педагогічними технологіями, технологіями освіти, новими педагогічними, інноваційними навчальними технологіями**. Використовуючи їх, вчителі мають оптимально виховувати пізнавальні можливості й інтереси дітей, умови, в яких здійснюється навчальний процес, щоб сприяти особистісному розвитку учнів. Поширюється ідея, що нові освітні технології (проектні, інформаційно-комунікаційні, блокові, «Мовний портфоліо» тощо) передбачають інноваційні моделі побудови такого навчального процесу, де на першому плані – спільна діяльність учителя й учня, спрямована на вирішення як навчального, так і практичного завдання. Такі моделі доцільно використовувати і на поглибленому рівні навчання української мови.

Отже, динамічні зміни в усіх сферах сучасного суспільства зумовлюють необхідність якісної модернізації вітчизняної освіти, перехід до диференційованого навчання, що передбачає ефективну підготовку випускників школи до засвоєння в подальшому програми вищої освіти, забезпечує поглиблення знань із предмета, який обирає учень за основу у своїй майбутній професійній діяльності.

Література

1. Андреев В.И. Диалектика воспитания и самовоспитания творческой личности / Валентин Иванович Андреев. – Казань: Изд-во Казанск. ун-та, 1988. – 258 с.
2. Бадмаев Б.Ц. Психология в работе учителя: в 2 кн. / Борис Циренович Бадмаев. – Кн.1: Практическое пособие

по теорії розвитку, обучения, виховання. – М.: Гуманитар. изд. центр ВЛАДОС, 2004. – 233 с.

3. **Горошкіна О.М.** Лінгводидактичні засади навчання української мови в старших класах природничо-математичного профілю: монографія / Олена Миколаївна Горошкіна. – Луганськ: Альма-матер, 2004. – 362 с.
4. **Ігри** для дорослих: Інтерактивні методи навчання / упорядник Л.Галіцина. – К.: Ред. загальнопед. газ., 2005. – 128 с.
5. **Караман С.О.** Методика навчання української мови в гімназії: навч. посіб. для студ. вищ. закладів освіти / Станіслав Олександрович Караман. – К.: Ленвіт, 2000. – 272 с.
6. **Маклаков А.Г.** Общая психология / Анатолий Геннадьевич Маклаков. – СПб.: Питер, 2006. – 583 с.
7. **Методика** навчання української мови в середніх освітніх закладах / М.І. Пентиліук, С.О. Караман, О.В. Караман та ін.; за ред. М.І. Пентиліук. – К.: Ленвіт, 2005. – 400 с.
8. **Практикум** з методики навчання української мови в загальноосвітніх закладах / С.О. Караман, О.В. Караман, О.М. Горошкіна та ін.; за ред. М.І. Пентиліук. – К.: Ленвіт, 2003. – 302 с.
9. **Сиротенко Г.О.** Шляхи оновлення освіти: науково-методичний аспект: інформаційно-методичний збірник / Григорій Олександрович Сиротенко. – Х.: Основа, 2003. – 96 с.

Анонсації

Зінаїда БАКУМ
Навчання української мови в старшій школі:
реалії та перспективи

У статті окреслюється коло питань, пов'язаних із навчанням української мови на поглибленому рівні. Розглянуто його зміст, підходи до реалізації, методи навчання та інноваційні моделі побудови навчального процесу.

Ключові слова: поглиблений рівень навчання, українська мова, інтерактивні методи, інноваційні моделі.

Зінаїда БАКУМ
Обучение украинскому языку в старшей школе:
реалии и перспективы

В статье очерчен круг вопросов, касающихся обучения украинскому языку на углубленном уровне. Рассмотрено его содержание, подходы к реализации, методы обучения и инновационные модели построения учебного процесса.

Ключевые слова: углубленный уровень обучения, украинский язык, интерактивные методы, инновационные модели.

Zinayida BAKUM
Study of the Ukrainian language at senior school:
its reality and prospects

A wide range of issues concerning the advanced study of the Ukrainian language are outlined in the article. Its contents, realization approaches, methods of instruction and innovative models of educational structuring process have been considered here.

Keywords: advanced study, the Ukrainian language, interactive methods, innovative models.

Біля головного корпусу КДПУ